

Παναγιώτης Νούτσος
ΟΙ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΟΙ»
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

I. Η ερμηνευτική της ερμηνευτικής, δηλαδή η εξέταση της θεωρητικής θεμελίωσης των ερμηνευτικών προσεγγίσεων μιας θεματικής ενότητας, δεν προσφέρεται ίσως για τη συνοπτική παρουσίαση ειδικών προβλημάτων τα οποία μπορεί να εξαντλεί η τυπική ανακοίνωση ενός συνεδρίου. Τούτο, ωστόσο, δεν της αφαιρεί τη δυνατότητα να αποτελέσει κάποια (αυτο)κριτική στιγμή της έρευνας, μετά τους επισωρευμένους καρπούς της και ιδίως πριν από τους αναμενόμενους. Πρόκειται για την επίγνωση ότι οι σταθμοί της ερευνητικής διαδικασίας επιβάλλουν τον διαρκή έλεγχο των μεθοδολογικών εργαλείων και της στρατηγικής της. Στην προβληματική της κίνησης των «Κοινωνιολόγων», για τους οποίους δεν έχει εκπονηθεί ως τώρα πλήρης — αναλυτική και συνθετική — εργασία, θα μπορούσε να αναψηλαφηθεί το ερώτημα για την κοινωνική τους αφετηρία και λειτουργία και να διατυπωθεί, τουλάχιστον, μια επαρκής υπόθεση έρευνας για την απάντησή του. Προς τις δύο αυτές κατευθύνσεις, ιδιαίτερα στο σημείο της τομής τους, στρέφεται η παρούσα ανακοίνωση.

II. Όταν έχει μεσολαβήσει μια δεκαετία από τη δημόσια εμφάνιση των «Κοινωνιολόγων» και υπάρχουν ορισμένα δεδομένα για να κριθεί η πολιτική τους παρουσία, αρθρώνονται δύο τουλάχιστον προτάσεις ερμηνείας τους, με ενιαία εκπόρευση και συνάμα καίρια ετερογένεια στην επιχειρηματολογία που αναπτύσσουν. Ο εισηγητής της πρώτης, ο Γ. Σκληρός, είχε κιόλας αναφερθεί στη θέση της «κοινωνιολογικής ομάδος»¹ των Αθηνών στην κίνηση του δημοτικισμού. Στο βιβλίο του *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, που εκδίδεται στην Αλεξάνδρεια δώδεκα χρόνια μετά το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, γραμμένο κι αυτό με τη μέθοδο της «αντικειμενικής κοινωνιολογίας», δηλαδή με την οπτική ότι η κοινωνία έχει τους δικούς της «νόμους» σύμφωνα με τους οποίους «εξελίσσεται» και με την αρχή ότι ο «οικονομικός παράγων» αποτελεί τον κυριότερο μοχλό αυτής της «εξέλιξης», χωρίς να υποτιμώνται οι «φυλετικοί» και οι «ιστορικοί» παράγοντες που προσδιορίζουν τις «παρεκκλίσεις» και το ρυθμό της, ο Σκληρός μελετά τα πολιτικά κόμματα της εποχής και

1. «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*» (1915), *Έργα*, επιμ. Α. Αξέλός, Αθήνα 1976, σ. 482.

χαρτογραφεί την τυπολογία της «ψυχολογίας» τους, κατά τον όρο του Labriola και του Πλεχάνωφ, που αποδίδει την ολότητα των «ιδεολογικών μορφών» μιας κοινωνικής τάξης². Έτσι εκτιμά ότι το Κόμμα Φιλελευθέρων είναι το κατεξοχήν κόμμα της «μεγάλης και μεσαίας ιδίως αστικής τάξεως» με ιστορική αποστολή «για την ώρα» επαναστατική: την ολοκλήρωση του «ψυχικού», «πνευματικού» και κοινωνικού αστικού «συγχρονισμού» και την επίλυση του εθνικού ζητήματος. Το «Δημοκρατικό» κόμμα, που τελεί ακόμη σε κατάσταση «νεφελώματος» και επανδρώνεται κυρίως από τους «Κοινωνιολόγους», ενδέχεται να εκφράσει τη μικροαστική τάξη και τα «μορφωμένα στοιχεία» και να αποκτήσει αξιόλογη πολιτική ισχύ, αν ο βενιζελισμός καταστεί «δεσποτικό καθεστώς» ή αν επιτευχθεί η παλιννόρθωση του μοναρχικού συστήματος. Σ' αυτή την περίπτωση δεν αποκλείεται και το ίδιο το Κόμμα Φιλελευθέρων να μετασχηματισθεί σε «δημοκρατικό», αγγίζοντας το «non plus ultra» του «συγχρονιστικού» του προγράμματος. Το κόμμα του μέλλοντος, το «εργατικό-σοσιαλιστικό», παρουσιάζεται ως «εμπροσθοφυλακή» και ως δημιουργός του «νέου πολιτισμού», που «μοιραίως» θα εκτοπίσει τον αστικό, ενόσω η βιομηχανία θα κερδίζει «μεγάλο βαθμό αναπτύξεως» και θα συγκροτηθεί «νέα τάξη ανθρώπων», πολυπληθής και με ακατανίκητη οργάνωση. Απαιτείται βέβαια τεράστια «προπαρασκευαστική» και «εκπολιτιστική» εργασία και, ώσπου να ολοκληρωθεί η εκβιομηχάνιση, η ωρίμανση της εργατικής τάξης θα συντελείται με την «αντιπολιτευτική» και την «ηθικοπλαστική» της πρακτική. Επομένως θα έπρεπε να αποφύγει το «στενοκέφαλο πνεύμα της αιρέσεως (esprit sectaire)», όπως λόγου χάρη θα ήταν η μονομερής εναντίωσή του προς το Κόμμα Φιλελευθέρων ή τον «πάτρωνα της πλουτοκρατίας», ιδίως όταν δίνει την τελευταία «μεγάλη μάχη» εναντίον των οπισθοδρομικών αντιλήψεων που υπερασπίζεται ο συνασπισμός των βασιλοφρόνων³.

Η δεύτερη πρόταση ερμηνείας στοιχειοθετείται από τον ηγετικό πυρήνα του ΣΕΚΕ και εξαρτάται από τον ιδεολογικό λόγο του αρτισύστατου αυτού κόμματος. Καταγράφω τις κυριότερες πτυχές της για να διαφανούν οι επιμέρους διαφορές των θεωρητικών πηγών και της πολιτικής στόχευσης όσων τις εκπροσωπούν.

Ο Αριστοτέλης Σίδερης, υπεύθυνος για τη διδασκαλία της σοσιαλιστικής θεωρίας ή του «μαρξισμού» στο Εκπαιδευτικό Τμήμα Αθηνών, διαπιστώνει ότι οι επαναστατικές δυνάμεις στην Ελλάδα «μισοάρχισαν» ήδη να παίζουν «συ-

2. «Del materialismo storico», στο: *Scritti filosofici e politici*, έκδ. F. Sbarberi, 2 τόμοι, Τορίνο 1973, σ. 543· πρβλ. G. Plechanow, *Die Grundprobleme des Marxismus* (1908), έκδ. D. Rjazanov, μτφρ. K. Schmückle, Βιέννη-Βερολίνο 1929, σ. 81-82.

3. *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού* (1919), Έργα, ό.π., σ. 162, 179-180, 332-334, 340-345.

νειδητά το ρόλο τους»⁴ και, προλογίζοντας τη μετάφραση του Κομμουνιστικού Μανιφέστου, προσθέτει ότι η πολιτική ανάπτυξη του λαού της βρίσκεται στο χαμηλότερο επίπεδο από όλους τους «πολιτισμένους λαούς»⁵. Έτσι, στη μακρά συζήτηση για την αποδοχή των 21 όρων της Κομμουνιστικής Διεθνούς (τότε δημοσιεύεται στον Ριζοσπάστη η κριτική του ιταλού σοσιαλιστή, C. Alessandri που κατέληγε: «Δεχόμαστε τη δικτατορία του προλεταριάτου αλλ' όχι και δικτατορία της Μόσχας»)⁶ επιχειρεί να τεκμηριώσει, αναλύοντας την ταξική σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας, την άποψη ότι το ΣΕΚΕ επιβάλλεται —τουλάχιστον «προσωρινώς»— να κανονίζει «αυτοβούλως» την πολιτική του⁷.

Ο Αβραάμ Μπεναρόγιας, αρμόδιος για την «επαγγελματική» τακτική του κόμματος, παρατηρεί ότι η «ψευτοεπανάσταση» στο Γουδί έδωσε την ευκαιρία στη μεγαλοαστική τάξη να εξασφαλίσει την πολιτική της υπεροχή, αν και η ίδια οικονομική «εξέλιξις» —που επιταχύνθηκε με τη βία και την ξένη βοήθεια— υπήρξε ο δημιουργός της εργατικής τάξης που ανδρώθηκε ωστόσο «υπό την αστικήν κηδεμονίαν» και με τα επιτεύγματα του «σοσιαλισμού» του κράτους». Ο βενιζελισμός, που εκπροσωπούσε τη νεοτερστική μερίδα της μεγαλοαστικής τάξης, με τη βουλευτοποίηση των «διαφόρων κοινωνιολόγων»⁸ και με την υπουργοποίηση ορισμένων «κατεργαρέων» που εκμεταλλεύονταν την εργατική τάξη, ακινητοποίησε το ισχύον «επαγγελματικό» και πολιτικό της κίνημα. Τώρα, όμως, με δεδομένη τη δύναμη της μεσαίας και της μεγαλοαστικής τάξης, το ΣΕΚΕ αποτελεί το μοχλό για τον καταρτισμό της «επαναστατικής στρατιάς» του ελληνικού προλεταριάτου και την προετοιμασία του για τους μελλοντικούς αγώνες που, «εκ της ιστορικής εξέλιξεως», θα είναι υποχρεωμένο να διεξαγάγει⁹.

Ο Γεώργιος Γεωργιάδης, υπεύθυνος για την εκλαίκευση του προγράμματος του κόμματος και εισηγητής της απόφασης για την προσχώρηση στην

4. «Η σημερινή κατάσταση στην Ελλάδα», π. Γράμματα, νέα περίοδος, τ. I (1920), σ. 140-142.

5. «Πρόλογος», στο: Μαρξ, Κ. - Ένγκελς, Φ., Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο, Αθήνα 1921, σ. η'.

6. «Σοσιαλιστικά συζητήσεις. Οι όροι της Μόσχας», εφ. Ριζοσπάστης, 8.12.1920, σ. 2.

7. Το παράθεμα της Γεωργιάδου-Κατσουλάκη, Η πρώτη συνδιάσκεψη του ΣΕΚΕ (Κ), Αθήνα 1984, σ. 31.

8. Τις απόψεις αυτές ο Μπεναρόγιας τις είχε ήδη αναπτύξει στον Ριζοσπάστη (20.4.1919, σ. 1: «Ο σοσιαλισμός εν Ελλάδι»), απαντώντας στον Θ. Κουτούπη που υποστήριζε ότι ο σοσιαλισμός στη χώρα μας «εισήχθη και δεν παρήχθη».

9. «Ο επαγγελματικός αγών του ελληνικού προλεταριάτου», π. Κομμουνιστική Επιθεώρησης, τ. 1 (1921), σ. 55, 109, 201.

Γ' Διεθνή, αναλύοντας κι αυτός τα δεδομένα της οικονομικής «εξελίξεως» της χώρας συμπεραίνει ότι η κεφαλαιοκρατία της, που διαθέτει όλα τα «ιδιάζοντα» γνωρίσματα των μεγάλων κεφαλαιοκρατικών χωρών, δεν μπορεί πια να αναστείλει την πολιτική συγκρότηση της εργατικής τάξης¹⁰. Η «επανάσταση» στο Γουδί παραμέρισε τη «φαιλοκρατία» και έδωσε την ευκαιρία στη «νέαν αστική τάξιν» να γίνει κυρίαρχη. Αφού όμως έχει επιλυθεί το εθνικό ζήτημα, με το οποίο η αστική τάξη κατόρθωσε να εκμεταλλεύεται τον εργατικό και αγροτικό πληθυσμό, τίθεται πια το κοινωνικό ζήτημα που υπονοεί ότι η ιστορική της διαδρομή συμπληρώθηκε¹¹.

Ο Γιάννης Κορδάτος, χρησιμοποιώντας την «πιο θετική» μέθοδο της «αντικειμενικής κοινωνιολογίας» που καθιέρωσε ο Σκλήρως, ο «μοναδικός για την ώρα θεωρητικός μας κοινωνιολόγος», υποδεικνύει επίσης ότι με τη γέννηση του ΣΕΚΕ υπερνικήθηκε ο «αστικός φιλεργατισμός». Η «εργατιά» ως «κοινωνική ομάδα» προχωρεί κιόλας με σταθερό βήμα προς το «πολιτειακό καθεστώς» που προπαρασκευάζει η «Σοσιαλιστική Ιδεολογία», ενώ η κίνηση των «Κοινωνιολόγων» —τα μέλη της στην εποχή τους υπήρξαν «διαλεχτοί αναμορφωτές»— έπεσε σε ανέκκλητη χρεοκοπία¹². Η ευπρεπής αυτή γλώσσα εγκαταλείπεται, όταν ο Κορδάτος ορίζεται υπεύθυνος του Ριζοσπάστη και ανέρχεται στην ηγεσία του κόμματος. Τώρα αποφαίνεται ότι οι «Κοινωνιολόγοι» ήταν «παιδιά» της μικροαστικής τάξης που επηρεάστηκαν «λίγο πολύ» από τις μαρξικές αντιλήψεις, «ερμηνευμένες όμως από τους ρεβιζιονιστές», και βιάστηκαν να καταλάβουν «ανώτερες θεσούλες». Αν τους διέκρινε υπομονή και «ηθικότητα», κι αν ένιωθαν «βαθιά» τον πόνο του εργάτη, δεν θα τους παρέσυρε ο ψυχικός «βούρκος» και θα έμεναν πιστοί στα «ιδανικά» τους. Με την ίδρυση του ΣΕΚΕ τερματίζεται η περίοδος που εγκαινίασε το «κίνημα» στο Γουδί, και εμποδίζονται οριστικά οι «λογής λογής διανοούμενοι» να κάθονται «στο σβέρκο του εργαζομένου λαού»¹³.

Ο Ευάγγελος Παπαναστασίου, ηγέτης της «υπερκομμουνιστικής πτέρυγας» του ΣΕΚΕ, που υποστήριζε ότι η αποχή από τις κοινοβουλευτικές εκλογές συμβάλλει στη διαμόρφωση της επαναστατικής φυσιογνωμίας του κόμματος, συναρτά την επερχόμενη οξύτητα των ταξικών αντιθέσεων με την «υπερέντα-

10. «Η οικονομική εξέλιξις εν Ελλάδι», π. Κομμουνιστική Επιθεώρησις, τ. 1 (1921), σ. 89.

11. «Η εθνική επανάσταση του 1821 και ο σοσιαλιστικός αγών», π. Κομμουνιστική Επιθεώρησις, τ. 1 (1921), σ. 164-168.

12. Π. Χαλκός, «Αθηναϊκά Γράμματα», π. Γράμματα, νέα περίοδος, τ. 1 (1920), σ. 24-26.

13. «Τα κόμματα στην τελευταία δωδεκαετία (1909-1921)», π. Κομμουνιστική Επιθεώρησις, τ. 1 (1921), σ. 249-254.

ση» του ιμπεριαλισμού και το «θρίαμβο» της παγκόσμιας επανάστασης. Η πρόβλεψη αυτή βασίζεται κυρίως στην αντικοινοβουλευτική ανάγνωση των αποφάσεων του δεύτερου συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς, που εκτιμούν ότι το προλεταριάτο των καθυστερημένων χωρών θα συμπαρασυρθεί από το εργατικό κίνημα των κεφαλαιοκρατικών χωρών και θα φτάσει στην εγκαθίδρυση της σοσιαλιστικής κοινωνίας, χωρίς ακριβώς να διανύσουν τα επιμέρους στάδια της καπιταλιστικής εξέλιξης¹⁴.

III. Οι δύο αυτές ερμηνευτικές προσεγγίσεις της κίνησης των «Κοινωνιολόγων» ξεκινούν από την ταξική σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας και τη σύστοιχη πολιτική λειτουργία των κομμάτων της μετά την εξέγερση των στρατιωτικών στο Γουδί. Η κοινή συνιστώσα αφορά λοιπόν τη δυνατότητα να εξακριβωθούν, είτε με τη μέθοδο της «αντικειμενικής κοινωνιολογίας» είτε ρητά με την επίκληση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, οι ταξικές αντιθέσεις της χώρας. Η επίδραση βέβαια των αναλύσεων του Σκληρού, ιδίως στην προσαρμογή του σχήματος της διαδοχής των κοινωνικών σχηματισμών στη νεότερη ελληνική ιστορία, είναι ευδιάκριτη στη συναφή προβληματική που αντιμετωπίζει η πρώτη γενιά των θεωρητικών του ΣΕΚΕ. Τούτο ευνοήθηκε από τη δευτεροδιεθνιστική μήτρα των ιδεών του, όπως φαίνεται από τη σκευή του Σίδερι, του Μπεναρόγια, του Γεωργιάδη, ή του Κορδάτου, ο οποίος με την προσφυγή στον Σκληρό ήταν έτοιμος κιόλας να υιοθετήσει τη μουχαρινική ταύτιση της κοινωνιολογίας με τον ιστορικό υλισμό¹⁵.

Η διαφορά τους προκύπτει από την ιδεολογική χρήση αυτού του σχήματος. Ο Σκληρός θεωρεί το ΣΕΚΕ «κόμμα του μέλλοντος», εφόσον το Κόμμα Φιλελευθέρων δεν ολοκλήρωσε το εκσυγχρονιστικό του έργο, το οποίο απειλείται από την παλινόρθωση των «παλαιοκομματικών» δυνάμεων. Η ιδέα της νομοτελειακά τελούμενης ιστορικής εξέλιξης, χρωματισμένη με το στίγμα του δαρβινισμού, αναπαράγει το κύριο θεώρημα της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας και συσχετίζεται με το «μενσεβικισμό» του Πλεχάνωφ που, κατά τον Σκληρό, αποδοκίμαζε τον Λένιν και τους οπαδούς του ως «θερμοκέφαλους» ουτοπιστές, καθόσο δεν κατανόησαν ορθά το μαρξισμό και τη «βαθμιαία» εξέλιξη της οικονομικής ζωής και προσπάθησαν να πραγματοποιήσουν «μαρξιστικά συστήματα» με τακτική «ιακωβίνων και μπλανκιστών»¹⁶. Μ' αυτήν την οπτική οι «Κοινωνιολόγοι», που υπεράσπισαν στη Βουλή τις νέες γλωσσικές και κοι-

14. Το παράθεμα της Α. Γεωργιάδου-Κατσουλάκη, *ό.π.*, σ. 33.

15. Πρβλ. Π. Νούτσος, «Η συζήτηση για τους κοινωνικούς νόμους στην Αναγέννηση», στο: *Τομέας Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Δημήτρης Γληνός*, Αθήνα 1983, σ. 43.

16. «Ο Πλεχάνωφ και η εποχή του» (1919), *Έργα*, *ό.π.*, σ. 540.

νωνικές ιδέες¹⁷ έδωσαν ξεχωριστή πνοή στο «ανορθωτικό» έργο του Βενιζέλου, μολονότι δεν εξασφάλισαν έτσι αυθύπαρκτη κομματική παρουσία, που να στοιχεί προς τις ιδιαίτερες διεκδικήσεις της μικροαστικής τάξης και των «μορφωμένων στοιχείων». Ο Σκληρός, βέβαια, δεν πρόλαβε να δει ούτε την πτώση του «δεσποτικού» βενιζελικού καθεστώτος ούτε τη γένεση της Δημοκρατικής Ένωσης.

Από την άλλη πλευρά, η ίδρυση της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ χρησιμοποιούνται ως αψευδή τεκμήρια για την ενηλικίωση του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, που φαίνεται να ακολουθεί κατά βήμα τη «μοιραίως» —λόγω δηλαδή της αναπόφευκτης ιστορικής «εξέλιξης»— αναπτυσσόμενη ή ανασυντασσόμενη αστική τάξη. Η σοσιαλδημοκρατική παράδοση της ιδρυτικής γενιάς του ΣΕΚΕ, όπως συμπυκνώθηκε στο αρχικό του καταστατικό που παραφράζει το πρόγραμμα της Ερφούρτης, δεν οδηγεί βέβαια στην προσήλωση σε μια «μεταρρυθμιστική» στρατηγική (οι «σημερινές απαιτήσεις» δεν ταυτίζονται με την «ιστορική αποστολή» της εργατικής τάξης που θα επικυρωθεί όταν πάρει στα χέρια της την πολιτική εξουσία)¹⁸. ούτε αποτρέπει, μετά την πίεση της ολοένα αυξανόμενης «λενινιστικής» του πτέρυγας, που έχει σημαντικά ερείσματα στη νεολαία, την τελεσίδικη προσχώρηση στη Γ' Διεθνή. Μάλιστα η διχοστασία αυτή αποκτά νέα ένταση μετά την πτώση της βενιζελικής «τυρανίας» και τη συνέχιση της εξωτερικής της πολιτικής από την άλλη μερίδα της «πλουτοκρατίας»¹⁹, χωρίς να αποσιωπάται η ύφεση των επαναστατικών εστίων της Ευρώπης και η έναρξη της «νέας οικονομικής πολιτικής» στη Σοβιετική Ένωση. Έτσι προκρίνεται (Φεβρ. 1922) η διαδικασία της «μακράς νομίμου υπάρξεως» του κόμματος και της προσαρμογής του στο «πνεύμα της μικροαστικής συμβιβαστικότητας», δηλαδή η αποκλειστική του στροφή προς τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς για την κατάκτηση της πλειοψηφίας των εργαζομένων²⁰. Στην επιχειρηματολογία αυτή υπογραμμίζεται η μικροαστική δομή της χώρας —στην εισήγηση του Γεωργιάδη αντέδρασε κατευθείαν μόνο ο Ευάγγελος Παπαναστασίου— και η κατοπινή αδρανοποίηση αυτής της απόφασης, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, οδηγεί στην κατηγορηματική απόκρουση της συνεργασίας με «εργατικούς και αγροτικούς παράγοντες»²¹. που

17. «Απόσπασμα από το Κοινωνικόν μας ζήτημα», ό.π., σ. 482.

18. ΣΕΚΕ, «Αρχαί του κόμματος» (1918), στο: ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, τ. Α', [Βουκουρέστι] 1964, σ. 6.

19. ΣΕΚΕ(Κ), «Προκήρυξις της Εκλογικής Επιτροπής» (20.9.1920) και «Οι κομμουνισταί στρατιώται του Μετώπου» (29.1.1920), στο: ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, ό.π., σ. 112, 171.

20. ΣΕΚΕ(Κ), «Απόφασις της πρώτης Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης» (6.2.1922), στο: ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, ό.π., σ. 211, 213, 216.

21. ΣΕΚΕ(Κ), «Απόφασις δια την γενικήν πολιτικήν του κόμματος» (Οκτ. - Νοέμβρ. 1922) στο: ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, ό.π., σ. 268-269.

δραστηριοποιούνται έξω από το κόμμα, είτε στη Δημοκρατική Ένωση είτε στο Αγροτικό Κόμμα. Αυτή η απόσταση ασφαλείας, που είχε χαραχθεί από το ιδρυτικό συνέδριο του ΣΕΚΕ, ελαχιστοποιεί την προσφορά των «Κοινωνιολόγων», που αποτιμάται περισσότερο με ηθικολογικά κριτήρια, και επομένως με στόχο να καταδειχθεί η ιδιοτελής τους αφομοίωση, ή η προσωρινή αποκόλληση από το βενιζελισμό. Τα άλλοθι για μια τέτοια συνεργασία έχουν εκλείψει, ενόσω επιβάλλεται η αυτοτελής πολιτική παρουσία του ΣΕΚΕ ως ταξικού κόμματος αρχών, ως «εμπροσθοφυλακής» —έστω— της εργατικής τάξης, που ραγδαία ενηλικιώνεται.

Η τάση που εκφράζει ο Ευάγγελος Παπαναστασίου αντλεί το ιδεολογικό της κύρος από τις αρχικές αποφάσεις και τα κείμενα της Κομμουνιστικής Διεθνούς, που διαθέτει ακόμη αδιαμφισβήτητη ακτινοβολία. Την τελευταία άλλωστε επικαλείται και ο Γεωργιάδης, που έλαβε μέρος στο τρίτο συνέδριό της, για να δείξει πως η υιοθέτηση της τακτικής του «ενιαίου μετώπου» από τα «εθνικά» της τμήματα, με στόχο την έγκριση της στρατηγικής τους από την πλειοψηφία της εργατικής τάξης και με ενδιάμεσο σταθμό την πραγματοποίηση μεταρρυθμίσεων, στις οποίες θα συναινούν οι σοσιαλδημοκράτες και «ανένταχοι χριστιανοί συνδικαλιστές», θα μπορούσε να συνεπάγεται την πλήρη υποστολή του ανατρεπτικού προγράμματος του ΣΕΚΕ(Κ) και τη μετατροπή της «οργανικής» του σε «ηθική» επαφή με τον παγκόσμιο «επαναστατικό οργανισμό» εναντίον της αστικής τάξης. Η ιδεολογική πάντως συνοχή της τάσης Παπαναστασίου προσπορίζεται από την αντικοινοβουλευτική ερμηνεία των αποφάσεων του Β' συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς που αφορούν την επανάσταση των αποικιακών λαών και με την προσφυγή στις απόψεις του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό και την έναρξη του «σοβιετικού κινήματος» στις μη καπιταλιστικές χώρες, κατά την ομιλία του στο ίδιο συνέδριο²². Έτσι, παρά τη συμφωνία του Παπαναστασίου με την ανάλυση της ταξικής σύνθεσης της ελληνικής κοινωνίας που επιχείρησε ο Σίδερης, το κλειδί της επαναστατικής διαδικασίας ανευρίσκεται στην αναγνώριση ότι ο εγχώριος καπιταλισμός αποτελεί απλώς «παράρτημα» του «ξένου». Αν στην ταμπήφια που κέρδισε το σύνθημα της «μακράς νομίμου υπάρξεως», ως ριζική απόρριψη του «τυχοδιωκτικού» αντικοινοβουλευτισμού, ο Παπαναστασίου έμεινε σχεδόν μόνος, τούτο οφείλεται και στο γεγονός ότι ήδη ο ηγετικός μηχανισμός είχε ερμηνεύσει με τη σειρά του τις ίδιες αποφάσεις ως ιστορική δυνατότητα να ενισχυθεί η «ιθαγενής» αστική τάξη που αγωνίζεται εναντίον της «ξένης

22. «Η παγκόσμιος πολιτική και οικονομική κατάσταση και η αποστολή της Κομμουνιστικής Διεθνούς» (1920), μτφρ. Α. Σίδερης, π. Κομμουνιστική Επιθεώρησης, τ. 1 (1921), σ. 50.

κεφαλαιοκρατίας»²³, χωρίς βέβαια να κατατίθενται τα τεκμήρια μιας ανάλογης διεργασίας και στην Ελλάδα. Η μόνη αντιστοιχία προέρχεται από την ανάγκη να ισχυροποιηθεί το βενιζελικό μέτωπο εναντίον των κομμάτων της «φασουλκρατίας», ακριβώς για να διευκολυνθεί η γρήγορη αποδέσμευση της εργατικής τάξης από τα «μικροαστικά» υπολείμματα που αναζωογονήθηκαν και απειλούν την πολιτική της έκφραση. Η πάγια όμως προσφυγή στο θεώρημα της νομοτελειακής ιστορικής εξέλιξης, σύμφωνα με το οποίο η πορεία του κεφαλαιοκρατικού «συστήματος» οδηγεί αναπότρεπτα στην κοινωνική επανάσταση, ήταν δυνατό να εκληφθεί είτε ως έναυσμα για την άμεση κήρυξη της επανάστασης είτε ως κατάλληλη προετοιμασία για την υποδοχή της. Τη διττή αυτή εκδοχή προσπάθησε να υπερκεράσει η λενινιστικής καταγωγής διάγνωση των αντικειμενικών (παγκόσμιος πόλεμος, ανεργία, «δικτατορία» της αστικής τάξης) και υποκειμενικών όρων (επαναστατική ψυχολογία των «μαζών»), που αρχικά επεξεργάστηκε ο ηγετικός μηχανισμός του ΣΕΚΕ(Κ) με τη συνδρομή των πρώτων ντοκουμέντων της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Τούτο κατά τον Γεωργιάδη, που συγκεφαλαιώνει κι αυτός στην πολιτική του αρθρογραφία τις δύο προσφερόμενες στάσεις, επιτρέπει την κριτική απόσταση από τη σοσιαλδημοκρατική παράδοση της «μηχανικής και εντελώς αυτομάτου μεταβάσεως εις το σοσιαλιστικόν καθεστώς δια της συμπληρώσεως της κεφαλαιοκρατικής “εξελίξεως”» και συνιστά πρόσθετο κριτήριο για την υπέρβαση της «ουτοπικής» περιόδου του ελληνικού σοσιαλισμού, όταν η νέα «Μεγάλη Ιδέα» επιτάσσει την άμεση απελευθέρωση των εργατών και των χωρικών από την εκμετάλλευση της «εντοπίας και της διεθνούς κεφαλαιοκρατίας»²⁴.

IV. Τόσο ο Σκληρός όσο και οι υποστηρικτές της «μακράς νομίμου υπάρξεως» του κόμματος, που διαγράφονται ή αποχωρούν από το ΣΕΚΕ(Κ) όταν επικρατούν οι οπαδοί της «μπολσεβικοποίησης» (νεολαία, «παλαιοί πολεμιστές», πρόσφυγες), προσβλέπουν σε ένα όχι βραχύ στάδιο προπαγάνδισης των σοσιαλιστικών ιδεών και συμμετοχής στους πολιτικούς θεσμούς του άστατου αστικού καθεστώτος. Τούτο σήμαινε ή την κατανόηση της προδρομικής προσφοράς των «Κοινωνιολόγων» ή, εφόσον μια τέτοια χειρονομία προσκρούει στην αυτοδύναμη παρουσία του ΣΕΚΕ, την ανάληψη ενός μακρόπνοου διαφωτιστικού εγχειρήματος για τη συστηματική και «νόμιμη» διάδοση του σοσιαλισμού. Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για την πρόταξη της μορφωτικής εργασίας του κόμματος και όχι μιας ομάδας θεωρητικών, το ενιαίο σημείο εκπόρευ-

23. Γ. Γεωργιάδης, «Το αποικιακόν σύστημα της κεφαλαιοκρατίας», π. Κομμουνιστική Επιθεώρησις, τ. 1 (1921), σ. 290.

24. «Ένα σχέδιο προγράμματος», εφ. Ριζοσπάστης, 12-16.4.1921, σ. 2· επίσης «Το πολιτικό πρόγραμμα του Σοσιαλεργατικού Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδος», εφ. Ριζοσπάστης, 2.5.1921, σ. 3· Η πάλη των τάξεων εν Ελλάδι, Αθήνα 1921, σ. 69, 85.

σης αυτών των ερμηνευτικών προσεγγίσεων της κίνησης των «Κοινωνιολόγων» εστιάζεται στην αναγνώρισή της ως ομίλου διανοουμένων που αυτοκαθορίζονται ως διερμηνευτές των εξελίξεων της κοινωνικής εννομίας. Για τον Σκληρό θα μπορούσαν να εκφράσουν αυτοτελώς τα «μορφωμένα στοιχεία» της ελληνικής κοινωνίας, αν το «συγχρονιστικό» έργο του Κόμματος Φιλελευθέρων δεν περιείχε ικανές ενδείξεις για την κοινωνική και πολιτιστική κάθαρση του τόπου, όπως τουλάχιστον μαρτυρείται από τη γλωσσοεκπαιδευτική, εργατική και αγροτική νομοθεσία. Ο Κορδάτος, επίσης, τους κατατάσσει στη «μικρή τάξη των φωτισμένων και των διανοουμένων»²⁵, αν και δεν αποκρύβει μια «εργατιστική» αντιπάθεια προς τη μικροαστική, τους καταγωγή και τη βδελυγμία του για την κηδεμόνευση που πέτυχαν —προσωρινά— του «εργαζόμενου λαού». Χωρίς να αρνείται ότι εμπορούνται από τις ιδέες του «ρεβιζιονιστικού» σοσιαλισμού, στην οποία καταλογίζει πολιτική ασυνέπεια στις διεργασίες επίτευξης των «ιδανικών» τους, όπως επικρίνει την πρόσδεσή τους στο βενιζελισμό με γνώμονα την περίοδο του «φανερού πια πολέμου» των κοινωνικών τάξεων που εγκαινιάζει η ίδρυση της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ. Βέβαια και οι μαρτυρίες της εποχής στην οποία εμφανίζονται οι «Κοινωνιολόγοι», δηλαδή όταν δημοσιοποιεί τις πολιτικές της προθέσεις η Κοινωνιολογική Εταιρεία, υπογραμμίζουν την «ακαδημαϊκή» τους υπόσταση, που δεν υπονοεί κατ' ανάγκην την οργανωτική ωρίμανση των εργατών, όπως παρατηρεί ο Χατζόπουλος²⁶, σε γράμμα του προς τον Ν. Γιαννιό. Στην ίδια κατηγορία ανήκει η έκθεση για τον ελληνικό σοσιαλισμό, που δημοσιεύθηκε στον *Εργάτη* (1910) της Κωνσταντινούπολης και σύμφωνα με την οποία η «ακαδημαϊκή» αυτή ιδιότητα των «Κοινωνιολόγων» ανταποκρίνεται στην αδυναμία της εγχώριας «ιντελιγκέντσιας» ή των «εντελλεκτουέλ» να συμβάλουν στην άμεση κινητοποίηση της εργατικής τάξης. Γι' αυτό άλλωστε ο Γιαννιός, που ασφαλώς γνωρίζει τη χρήση του όρου «intellectuels»²⁷, στη συλλογική τους απαίτηση να αναψηλα-

25. «Τα κόμματα στην τελευταία δωδεκαετία (1909-1921)», ό.π., σ. 252.

26. «Γράμμα στον Ν. Γιαννιό» (24.2.1908), έκδ. Ν. Γιαννιού, π. *Νέα Εστία*, τ. 62 (1957), σ. 1336-1337· πρβλ. «Ύστερ' από την καταστροφή», π. *Ο Νουμάς*, τ. Θ' (1911), σ. 213.

27. Βλ. P. Noutsos, *Le marxisme européen*, Ιωάννινα 1989, σ. 83-92. Από τις συζητήσεις (βλ. Π. Τράτας, «Ο Μπέμπελ της Ελλάδος», π. *Ο Νουμάς*, τ. ΙΒ', 1914, σ. 307) και τα δημοσιεύματα του Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθηνών εμποδώνεται η ελληνική απόδοση «διανοούμενοι»· βλ. Σ. Ζαφίρης (=Ν. Γιαννιός), «Ο αληθινός προπαγανδιστής», π. *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, αρ. 2 (Αύγ. 1915), σ. 18· Β. Χωραφάς (=Ν. Γιαννιός), «Σελίδες από τη σύγχρονη σοσιαλιστική κίνηση της Ελλάδος - ΙΙΙ», π. *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, αρ. 4-5 (Αύγ. 1916), σ. 19· (Ν. Γιαννιός), «Χαρακτήρες Ελλήνων διανοουμένων», π. *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, αρ. 6-7 (Σεπτ. 1916), σ. 19-20. Προσθέτω ότι το άρθρο του Γ. Βρισμιτζάκη, «Η μιζέρια των Ελλήνων "διανοουμένων"», π. *Γράμματα*, τ. 3 (1915-1916), σ. 611-

φηθεί η υπόθεση Dreyfus, μετά την ίδρυση του Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθηνών (που, κατά το πρότυπο των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, συνδυάζει το maximum πρόγραμμα για το μετασχηματισμό της κεφαλαιοκρατικής σε σοσιαλιστική κοινωνία με τις «προς το παρόν» «μεταρρυθμιστικές» επιδιώξεις²⁸, διαχωρίζει τη θέση του από τους «Κοινωνιολόγους» και γίνεται, βραχύβια, άσπονδος τιμητής του βενιζελικού «σοσιαλισμού του κράτους»²⁹.

Εκείνο ωστόσο που παραλείπεται να διευκρινιστεί είναι οι σχέσεις της επιστημονικής κατάρτισης με την πολιτική δραστηριότητα των «Κοινωνιολόγων». Στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας, από κύκλους της νεολαίας που σπουδάζει κυρίως στη Γερμανία, όπου η σοσιαλδημοκρατία κέρδισε τη μεγαλύτερη εμβέλεια των ιδεών της, μορφοποιείται — με αλληπάλληλα και κάποτε αντιτιθέμενα οργανωτικά σχήματα — η θεμελιωμένη στις κοινωνικές επιστήμες συλλογική κοινωνική κριτική. Το έναυσμα απλώς δίνει το Κοινωνικόν μας ζήτημα του Σκληρού, και η Κοινωνιολογική Εταιρεία θα συσταθεί για να υποβοηθήσει τις φιλοσοφικές, κοινωνιολογικές και οικονομικές μελέτες από τη μια και να εργαστεί για να καταστούν «κοινά τα μέσα της παραγωγής» και συνάμα να ρυθμιστεί η «διανομή του πλούτου αναλόγως των αναγκών εκάστου» από την άλλη³⁰. Έτσι η οργανωμένη κοινωνική κριτική μεταβολίζει την επιστημονική γνώση, που αποκτάται υπερβαίνοντας τις «προλήψεις» και τις «συνήθειες» που επικρατούν, μιας όχι άτεγκτης — όπως θα δούμε — κοινωνικής εννομίας σε αναμορφωτική πολιτική προοπτική. Τούτο αποδίδεται εύγλωττα από τον δίσημο, τελικά, όρο «Κοινωνιολόγου», που εκτός από την καλλιέργεια της κοινωνιολογικής έρευνας υπονοεί και την «κοινωνιστική» θεωρία και πράξη.

Έχει παρατηρηθεί από τον Α. Παπαναστασίου³¹, ότι το καταστατικό της Κοινωνιολογικής Εταιρείας έλαβε υπόψη τους σκοπούς της Fabian Society. Ανεξάρτητα από την ορθότητα αυτής της ενθύμησης, η οποία πιστοποιείται ωστόσο από τις σημειώσεις του σε βιβλία σχετικά με το φαβιανισμό της προσωπικής του βιβλιοθήκης, επιβάλλεται να αναζητηθούν οι πηγές της θεωρητικής σκευής των «Κοινωνιολόγων» και στη γερμανική ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών. Ο ίδιος ο Παπαναστασίου δημοσιεύει στο όργανο της

613 αναδημοσιεύθηκε στον *Ριζοσπάστη* (1.9.1917, σ. 1), όταν στην εφημερίδα ήταν αρχισυντάκτης ο Γιαννιός. Για τη συμβολή του Σκληρού βλ. «Απόσπασμα...» (1915), ό.π., σ. 480, 492.

28. Το παράθεμα του Καταστατικού στον Γ. Κορδάτο, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος* (1931), Αθήνα 1956, σ. 156.

29. *Ο σοσιαλισμός του κράτους*, Αθήνα 1914, πολλ.

30. («Ιδρυτικό κείμενο») (1908), στο Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες-Λόγοι-Άρθρα*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, Αθήνα 1957, σ. 3.

31. «Πολιτική ιστορία» (8.12.1933), στο: *Μελέτες-Λόγοι-Άρθρα*, ό.π., σ. 743-750.

Εταιρείας, την *Επιθεώρησι Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών*, την εργασία του «Μεθοδολογικά προβλήματα της Οικονομικής» που είναι ιδιαίτερα πρόσφορη για τη διερεύνηση αυτής της υπόθεσης. Η οικονομική ως «εξηγητική» επιστήμη, όταν δεν επεκτείνεται σε φιλοσοφία της ιστορίας ή σε κοινωνιολογία, ασχολείται με τα «περιπεπλεγμένα» και «πολυσύνθετα» οικονομικά φαινόμενα, στα οποία παρεμβάλλεται η ανθρώπινη θέληση και άλλοι καθοριστικοί παράγοντες, όπως η τέχνη [= τεχνική] και το δίκαιο, που προσδίδουν σαφώς ιστορικό χαρακτήρα στους νόμους που τα διέπουν. Οι φυσικοί νόμοι αποκτώνται με την «εξιδανίκευσιν» των γεγονότων και διευκολύνουν, συχνά, στην καθυπόταξη των πραγμάτων, ενώ οι γενικές έννοιες—που παριστάνουν επίσης τυπικά φαινόμενα και εκφράζουν την «συνυπαρξιν» και όχι τη διαδοχή των καταστάσεων—συγκροτούνται ως γενικεύσεις που δεν ανταποκρίνονται «ακριβώς» στην πραγματικότητα και χρησιμεύουν ως «μέσα αναγνωρίσεως». Έτσι παρακάμπτεται η «απλοϊκή» αντίληψη ότι οι φυσικοί νόμοι και οι γενικές έννοιες καταγράφουν «απαρεγκλίτως» τον φυσικό κόσμο και αντιμετωπίζονται οι σταθερές «συνάφειες» των οικονομικών φαινομένων, δηλαδή ο τρόπος της παραγωγής, το δίκαιο, η πυκνότητα του πληθυσμού, η εξάπλωση της παιδείας και ο «εθνικός» χαρακτήρας που απλώς επιταχύνει ή επιβραδύνει τη διαμόρφωσή τους. Σ' αυτή την οπτική οι οικονομικοί νόμοι, που παραβάλλονται συνήθως προς τους βιολογικούς, διατυπώνονται μάλλον ως «τάσεις», χωρίς τούτο να υπονομεύει την πρακτική τους αξία και να παρεμποδίζει την ανίχνευση των οικονομικών ελατηρίων της κοινωνικής ζωής. Η πρακτική αυτή ωφέλεια δεν πρέπει ωστόσο να καθυποτάσσει το θεωρητικό έργο της οικονομικής, αν και η επιστημονική εξήγηση των οικονομικών φαινομένων επιτρέπει στον πολιτικό να κινηθεί άνετα για το διακανονισμό των οικονομικών σχέσεων. Ο πολιτικός θα αντλούσε έτσι τη δικαίωση των ιδανικών όχι από τους δρόμους, όπως συνήθως γίνεται, αλλά από την επιστήμη και τη φιλοσοφία. Στην τελευταία μάλιστα οφείλει να απευθύνεται και ο οικονομολόγος, όταν δεν αρκείται στα όρια της «θετικής» επιστήμης και προτίθεται να εκφέρει «κρίσεις ηθικής εκτιμήσεως» για τα φαινόμενα που μελετά³². Ο Παπαναστασίου σε δύο σημεία αυτού του κειμένου γνωστοποιεί τις πηγές του: ο Max Weber, οι σοσιαλιστές και η Ιστορική Σχολή, που αναγνώρισε τη «στενή» σχέση ανάμεσα στο δίκαιο και την οικονομία. Στην περίοδο των σπουδών του στο Βερολίνο μελετά, όπως επίσης μαρτυρείται από τη βιβλιοθήκη του, τα εγχειρίδια των δασκάλων του G. Schmoller και A. Wagner (ο δεύτερος

32. «Μεθοδολογικά προβλήματα της Οικονομικής», π. *Επιθεώρησι Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών*, τ. 1 (1908), σ. 1-21. Πρβλ. Μ. Ψαλιδόπουλος, «Ο Αλ. Παπαναστασίου ως οικονομολόγος», στο: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος - Χρ. Χατζηιωσήφ, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988, σ. 329-344.

συγκροτεί μια ευκρινέστερη «κοινωνιστική» κατεύθυνση στην κίνηση των Kathedersozialisten, που ανήκουν στην πρώτη γενιά της Ιστορικής Σχολής και ιδρύουν τη Verein für Sozialpolitik), ενώ το ίδιο συμβαίνει και με το βιβλίο του G. Simmel³³ για τα προβλήματα της φιλοσοφίας της ιστορίας, στο οποίο οι «ιστορικοί νόμοι» αντιμετωπίζονται ως «Vorbereitungen auf Gesetze» με μεγάλη εντούτοις χρησιμότητα. Επομένως, η επισήμανση του Ν. Κιτσίχη³⁴, ότι στο μελέτημα αυτό διακρίνεται κάποιος «προσανατολισμός προς την ιδεολογία» του Mach («οικονομία της σκέψης, βιολογική προσαρμογή, σχετικότητας των νόμων») στοχεύει μάλλον προς ορισμένες θεωρητικές αφετηρίες του Weber, τουλάχιστον στο θέμα της καταγωγής και της χρησιμότητας των νόμων. Κυρίως όμως το δημοσίευμα αυτό αναδεικνύει κάποια προδρομική πρόσληψη, όπως άλλωστε την επιτελούν και άλλοι «Κοινωνιολόγοι» στο δικό τους ερευνητικό πεδίο, για παράδειγμα ο Τριανταφυλλόπουλος στη θεωρία του δικαίου, του νεοκαντιανισμού και των σοσιαλιστικών του προσμείξεων.

Ο Παπαναστασίου, στη συνεδρία της Εταιρείας Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, που διαδέχθηκε την Κοινωνιολογική Εταιρεία, για τη θετικιστική φιλοσοφία του Mach, φαίνεται να τροποποιεί κάπως τις απόψεις του³⁵ υπογραμμίζοντας πως είναι πρόβλημα αν ο «συγχρονισμός» αιτίου και αιτιατού και όχι η αλληλοδιαδοχή τους ανταποκρίνεται στα βιολογικά και κοινωνικά φαινόμενα, εφόσον η ιδέα της «συναρτήσεως» δεν ανασκευάζει το νόμο της αιτιότητας³⁶. Η περίληψη της συζήτησης καταχωρίζεται στο όργανο της Εταιρείας, την *Επιθεώρησι των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών* (η λεπτή διαφορά του τίτλου είναι ενδεικτική), που φιλοδοξεί να περιλάβει επιστημονικές εργασίες που πραγματεύονται «το σύνολον των κοινωνικών εκδηλώσεων» με στόχο την εύρεση «των νόμων της ακμής και της παρακμής των κοινωνιών» καθώς και πολιτικά μελετήματα που αποσκοπούν στην ενσυνείδητη διαμόρφωση της «κοινωνικής και πολιτειακής ζωής». Για να προλάβει τους «πρακτικούς» επικριτές της θεωρητικής στάθμης των περιεχομένων της, καθόσο προσβλέπει και σε εργασίες φιλοσοφίας των επιστημών, αντιπαρατηρεί ότι μια τέτοια αντίδραση περιορίζεται στη συνταύτιση θεωρίας και

33. *Die Probleme der Geschichtsphilosophie* (1905), Μόναχο-Λειψία 1923, σ. 123.

34. «Η θετικιστική θεωρία κατά Ernst Mach», *Επιθεώρησις των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*, τ. 1 (1916), σ. 152, 156, 160.

35. Ορισμένες ενδείξεις αυτής της μετατόπισης ενυπάρχουν σε προγενέστερα κείμενα που πραγματεύονται το αγροτικό πρόβλημα στο φως της «κοινωνικής και πολιτικής εξέλιξεως».

36. «Εταιρεία των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών» («Συνεδρία της 21.9. 1916»), π. *Επιθεώρησις των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*, τ. 1 (1916), σ. 253-254.

«σχολαστικισμού» και δεν αποτρέπει την υποδούλωση στις αυθεντίες. Αντίθετα, ένα πρόγραμμα εφαρμογής των «ανθρωπιστικών ιδανικών» στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς της χώρας προϋποθέτει την επιστημονική ανάλυση των όρων τους και την «ακριβή γνώσιν των πραγμάτων»³⁷. Μάλλον δεν αποδίδει πλήρως τη στοχοθεσία της Εταιρείας ο ισχυρισμός του Δημ. Καλιτσονάκη³⁸ ότι αυτή ερευνά «τα ζητήματα υπό το φως της επιστημονικής μόνον αληθείας, ισταμένη αμέτοχος ειδικών κοινωνικών και πολιτικών αντιλήψεων», αν και την παραλληλίζει προς τη δραστηριότητα του Σωματείου Κοινωνικής Πολιτικής (Verein für Sozialpolitik) της Γερμανίας, που συνέτεινε κατά την άποψή του στην ενίσχυση του «κρατικού σοσιαλισμού». Ίσως, *mutatis mutandis*, να ακολούθησαν οι δυο σύλλογοι μια ομόλογη πορεία στη σύνθεση των μελών, τις διαφοροποιήσεις των αντιλήψεών τους και τη βαθμιαία πτώση του μαχητικού τόνου με τον οποίο πρωτοξεκίνησαν για την ανασυγκρότηση της «κοινής γνώμης» και τη διάδοση ενός πολύπλευρου «μεταρρυθμιστικού φιλελευθερισμού»³⁹.

Ο Παπαναστασίου, στο περιοδικό αυτό, ασχολείται με το φαινόμενο του εθνικισμού και, χωρίς να ευθυγραμμίζεται με τους οπαδούς του «οικονομικού προσδιορισμού», όπως κατονομάζει τον Σικληρό, τονίζει ότι οι οικονομικές σχέσεις αποτελούν τη βάση κάθε κοινωνίας⁴⁰. Μετά την ίδρυση της Δημοκρατικής Ένωσης συνεχίζει να μετέχει στις επιστημονικές συνεδρίες της Εταιρείας, που δημοσιεύονται πια στο *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, αντιτείνοντας λόγου χάρη στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο ότι η πεμπτουσία της κοινωνιολογίας έγκειται στο συνδυασμό της ατομικής εκδήλωσης με τις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες. Οι κοινωνικοί νόμοι προσιδιάζουν μόνο στα «ομαδικά» φαινόμενα, π.χ. τα οικονομικά, που μπορούν να παρουσιάζουν ευκρινή ομοιότητα και τυπικότητα. Σ' αυτή την περίπτωση τα κοινωνικά φαινόμενα υπόκεινται σε νόμους «αναλόγους των φυσικών»⁴¹. Η κατηγορηματική αυτή διατύπωση στρέφεται μάλιστα προς τη βεμπεριανή θεώρηση της αναγωγής του «ατομικού» στο «τυπικό» και βρίσκει αδέξιο κάπως συνήγορο τον Δημ. Γληνό, που θεωρεί απερίφραστα «αντιδραστικούς» όσους

37. («Πρόλογος»), π. *Επιθεώρησις των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*, τ. 1 (1916), σ. 1-3.

38. «Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας», π. *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 9 (1929), σ. 271-274, 295.

39. H. Herkner, *Die Arbeiterfrage*, Βερολίνο 1908, σ. 532, 546.

40. «Ο εθνικισμός», π. *Επιθεώρησις των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*, τ. 1 (1916), σ. 4-45.

41. («Συνεδρία της 8.5.1928»), π. *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 8 (1928), σ. 335-342.

αμφισβητούν την ύπαρξη κοινωνικών νόμων. Ο Παπαναστασίου πάντως στο θέμα της εννομίας που καθιστά δυνατή την κοινωνική εξέλιξη, τόσο στα πρώτα κείμενα όσο και στην κατοπινή του αρθρογραφία, που εμφανίζει πράγματι κάποια ευνοϊκότερη αποδοχή των κοινωνικών νόμων, δεν στοιχεί προς τον δευτεροδιεθνιστικό «δαρβινομαρξισμό», που προσδοκούσε να επέλθουν με «*Naturnotwendigkeit*»⁴², οι σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής. Ο κύκλος των «Κοινωνιολόγων» έβλεπε στην υιοθέτηση μιας τέτοιας τακτικής τον παροπλισμό του ακτιβισμού του, και ήδη είχε γνωρίσει τη ρήξη που αποπειράθηκε ο Bernstein προς τον μηχανιστικό εξελικτισμό της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας. Ο Σπυρίδων Κορώνης, γενικός γραμματέας του υπουργείου Συγκοινωνιών με υπουργό τον Παπαναστασίου (1917-20), προλογίζοντας τη μετάφραση του έργου του Bernstein *Η απεργία* (ο ίδιος είχε μεταφράσει και το *Προλεταριάτον* του Sombart), συνοψίζει τα σημεία αυτής της ρήξης (οι συγκεντρωτικές τάσεις της οικονομίας δεν παρουσιάζουν το μέγεθος που προβλέπει το πρόγραμμα της Ερφούρτης και η κατάσταση της εργατικής τάξης διαρκώς βελτιώνεται) με την πίστη της βέβαιης «καταρρεύσεως του κεφαλαιοκρατικού συστήματος οργανώσεως», και προσθέτει ότι η μόνη δυνατή ειρήνη ανάμεσα στους εργάτες και τους εργοδότες είναι η «ένοπλος ειρήνη», δηλαδή το όπλο της απεργίας και του «αποκλεισμού» (lock-out), αν και η μεταπολεμική εδραίωση του κράτους προοιωνίζει την εξισορρόπηση του κεφαλαίου και της εργασίας⁴³.

V. Πολλά υπολείπονται για την πλήρη έρευνα της γένεσης και της σταδιοδρομίας των «Κοινωνιολόγων». Αναμφίβολα λανθάνει αρχεϊακό υλικό και δεν έχει εμφανισθεί ως τώρα επαρκής ανασυγκρότηση των θεωρητικών τους αντιλήψεων και της πολιτικής τους δραστηριότητας. Οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις των πρωταγωνιστών του ΣΕΚΕ, που αναδεικνύουν τα όρια της δευτεροδιεθνιστικής και της τριτοδιεθνιστικής αντιμετώπισης των ταξικών αντιθέσεων της ελληνικής κοινωνίας, στάθμιζαν την προσφορά των «Κοινωνιολόγων» με γνώμονα την αυτοτέλεια του κόμματος της εργατικής τάξης και την επαναστατική ή μεταρρυθμιστική του στρατηγική. Έτσι αποσιωπήθηκε, σε συνδυασμό με την κατοπινή τους σταδιοδρομία, η διφυΐα της συλλογικής κοι-

42. Sozialistische Partei Deutschlands, *Das Erfurter Programm* (1891), στο: K. Kautsky, *Das Erfurter Programm* (1892), επιμ. S. Miller, Βερολίνο κ.α. 1974, σ. 253, 255.

43. «Αντί προλόγου», στο: E. Bernstein, *Η απεργία*, μτφρ. Σπ. Κορώνης, Αθήνα 1921, σ. ε'-λε'. Βλ. ακόμη Δ. Καλιτσούνακας, «Σ. Κορώνης», *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 26 (1946), σ. 133-140 και Α. Λιάκος, «Από κράτος-φύλαξ εις κράτος-πρόνοια; Οι παράμετροι της εργατικής πολιτικής», στο: «Μεσοπόλεμος», *Πρακτικά συμποσίου για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Αθήνα 1988, σ. 172, 180, 181.

νωνικής κριτικής που επιχειρήσαν ως επιστήμονες του κοινωνικού γίγνεσθαι και συνάμα ως εκπρόσωποι ενός αναμορφωτικού «κοινωνισμού». Η επίκληση ηθικολογικών κριτηρίων για την κατανόηση της συνεργασίας τους σε «ανορθωτικό» εγχείρημα του βενιζελισμού, πρώτιστα στην επίτευξη της πολιτικής και της πολιτιστικής ηγεμονίας, επισκίασε επίσης τη διερεύνηση των ιστορικών δυνατοτήτων μιας τέτοιας κοινωνικής κριτικής, που δεν μπορούσε να ασκηθεί πέραν και εναντίον της «ανερχόμενης» αστικής τάξης. Τα προβλήματα της εθνικής ολοκλήρωσης, της λαϊκής γλώσσας και της εκπαίδευσης, της αγροτικής και της εργατικής νομοθεσίας υπήρξαν τα καθοριστικά σημεία της σύγκλισης με το βενιζελισμό και της μετατροπής της κοινωνικής τους κριτικής σε πολιτική ένταξη. Το ίδιο άλλωστε συνέβη, με διαφορά χρόνου και με καταλυτικό γεγονός τη συμμετοχή της χώρας στον (πρώτο) παγκόσμιο πόλεμο, και στις υπόλοιπες ομάδες κοινωνικής κριτικής που συναποτέλεσαν τους κυριότερους «οργανικούς διανοούμενους» του καθεστώτος (ως «ειδικούς και μελετημένους» τους περιγράφει το πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος)⁴⁴, όταν η αναδιάταξη των θεσμών ήταν αίτιο και αποτέλεσμα της ενεργού τους παρουσίας. Απομένει να ερευνηθεί εντελώς συγκεκριμένα πώς η μετριοπαθής σύλληψη της κοινωνικής εννομίας και τα «κοινωνιστικά» της συμφραζόμενα ώθησαν τους «Κοινωνιολόγους», όχι βέβαια χωρίς αυτοκριτικές αντιστάσεις, σε μια ορισμένη πολιτική πράξη που φαινόταν να αντιτίθεται στις αρχές τους.

44. «Το πρόγραμμα του "Λαϊκού Κόμματος"», π. *Ο Νουμάς*, τ. Η' (1910), σ. 222.